

सामाजिक अनुसंधान

त्रैमासिक - वर्ष २ रे • अंक १ला • सप्टेंबर - डिसेंबर - २०१४ • मूल्य १००रु.

International Level Referred

• संपादक •

कैलास गणपतराव कानिदे

हिमायतनगर (वाढोणा) येथील मध्ययुगीन जलस्थापत्य आणि जलव्यवस्थापन

प्रा.डॉ.वसंत व्यंकटराव कदम

इतिहास विभाग - विभाग प्रमुख

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर

मराठवाड्यातील नांदेड जिल्ह्यात हिमायतनगर हे एक तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून या नगराला प्राचीन इतिहास व संस्कृतिचा वारसा मिळालेला आहे आणि तो आपल्याला पुरातत्वीय अवशेषांच्यारूपाने आजही पहावयास मिळतो. या नगरात सातवाहन घराणे, बहामनीचे चालुक्य, राष्ट्रकुट, कल्याणीचे चालुक्य आणि देवगीरीचे यादव कुलिन विविध स्थापत्य व पुरातत्वीय अवशेष मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळतात. त्यामध्ये मंदिर स्थापत्य, मुर्तिशिल्प, बारव स्थापत्य आड (कुप) स्थापत्य यांचा समावेश होतो ही अवशेष या नगराच्या प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील कलास्थापत्य व प्राचीन वैभवसंपन्नतेची आणि समृद्धतेची गेल्या कित्येक शतकापासून साक्ष देत असताना दिसतात. अशा या प्राचीन वारसा असलेल्या नगराचे प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील जलस्थापत्य आणि जलव्यवस्थापन कशा पध्दतीचे होते याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

पाण्याशिवाय पृथ्वीतलावर कोणतीच जीवसृष्टी जिवंत राहू शकत नाही. म्हणून पाणी हा मानवाच्या जिवनातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. त्यामुळेच जास्तीत जास्त प्राचीन नगरे ही नद्यांच्या तीरावर वसलेले पहावयास मिळतात. म्हणून असे

म्हणता येईल की, 'भारतीय संस्कृतीमध्ये ज्या ज्या ठिकाणी नद्या त्या त्या ठिकाणी मानवी वसाहती' अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. परंतु या मुलभूत गरजा पाण्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाहीत. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीमध्ये नद्यांना माता (आई) आणि पाण्यास जीवन मानले आहे. (Water is life) त्यामुळेच नद्यांच्या परिसरातच भारतीय संस्कृतीचा जन्म झालेला आढळून येतो. तसे हिमायतनगर (वाढोणा) हे नगर पैंगंगा नदीच्या तीरावरच वसलेले आहे. कारण नद्याचा प्रवाह सतत बदलत असतो तसे प्रवाह पडण्यासाठी हजारो वर्षांचा कालावधी लागतो. या नगरातील प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडातील जलस्थापत्य आणि जलव्यवस्थापन पाहिले असता या नगराचे जलस्रोत हे प्रामुख्याने आड (कुप) आणि बारव विहीर असल्याचे पहावयास मिळते. त्या जलस्थापत्यावरून त्या कालखंडातील जल व्यवस्थापनातील स्वयंपूर्णतेचे चित्र आज नजरसमोर येते. अशा या नगराच्या जलस्थापत्य आणि जलव्यवस्थापनाचा अभ्यास करीत असताना असे निदर्शनास येते की, या नगराला जास्तीत जास्त पाणी पुरवठा बारव आणि आड (कुप) या माध्यमातून होत असे. कारण येथे आज अनेक बारव आणि आड या

जलस्थापत्याचे अवशेष आजही पहावयास मिळतात. येथील जी जलव्यवस्थापनाची साधने होती त्यात आड (कुप) हा महत्वाचा घटक होता.

१) आड (कुप) :- व्दारहिन किंवा खोल आत उतरण्यासाठी पायऱ्या नसलेल्या जलाचा संग्रह म्हणजे आड किंवा कुप होय. आड किंवा कुप हे जलस्थापत्य मर्यादित पाण्याच्या वापरासाठी निर्माण केलेले असतात. अशा आडामध्ये उतरण्यासाठी प्रवेश मार्ग नसतो. आडाचा आकार एक, दोन किंवा तीन मिटर पेक्षा कमी व्यासाचा व आकाराने जास्तीत जास्त वर्तुळाकार काही प्रमाणात चौकोनी, षटकोनी व अष्टकोनी असाही आढळून येतो.

आड (कुप) निर्माण करण्याची परंपरा प्राचीन आहे. या बाबतीत साधुसंतांनी म्हटले आहे **गाव तेथे तलाव, वाडा तेथे आड, आणि शेत तेथे शेततळे** त्या प्रमाणेच महाराष्ट्रात राष्ट्रकुट, कल्याणीचे चालुक्य आणि देवगिरीचे यादव काळात आड (कुप) या जलस्थापत्याला खुप महत्त्व प्राप्त झाले होते. कारण त्या काळातील असंख्य जलस्थापत्याचे अवशेष हिमायतनगर (वाढोणा) या नगरात गोलाकार, चौकोणी आणि अष्टकोणी आड पहावयास मिळतात व काही आड आजही चांगल्या स्थितीत आढळतात. यापैकी जास्तीत जास्त कुप हे सार्वजनिक आहेत तर काही वाडा तेथे आड हे वैयक्तिक मालकीची आहेत. येथील आडातील पाण्याचा उपयोग नगरातील नागरिक वर्षानुवर्ष पाण्यासाठी करीत होते. परंतु आज मानवाने

बोअरवेल (कुपनलिका) च्या सहाय्याने भुगर्भातील खोलवरचे पाणी उपसल्यामुळे पाण्याची भुगर्भातील पातळी खोल गेली त्यामुळे बरेच आड निकामी आणि कोरडे झालेले पहावयास मिळतात.

या नगरातील आड (कुप) प्रामुख्याने कल्याणीचे चालुक्य आणि देवगिरीच्या यादव काळातील आढळत असून येथील आड (कुप) हे दोन प्रकारात बांधलेली आहेत. ते म्हणजे पक्या भाजलेल्या मातीच्या विटांच्या साहयांनी आणि दुसरे दगडाच्या साहयांनी आड हा भु-पृष्ठभागापासून जीथपर्यंत खोल असतो तिथपर्यंत बांधलेला नसतो. जमीनीच्या पृष्ठभागापासून साधारणपणे जीथपर्यंत पक्या पाषाणाचा दगड लागणार नाही तिथपर्यंत त्या कुपाचे बांधकाम केले जाते. कारण जर खालच्या पक्या पाषाणाला धरून आपण बांधकाम केले नाही तर तो आड अधिक काळ टिकू शकणार नाही. हे लक्षात घेऊन त्या जलसंचयाचे बांधकाम केले जात होते. वरपासून जितक्या खोली पर्यंत दगड किंवा पक्या विटांच्या साहयांनी बांधकाम केले. (पाषाणापर्यंत) तो आड मजबूत व वर्षानुवर्ष टिकून राहतो. तसेच जिथपर्यंत बांधकाम केले जाते तिथपर्यंतच आकार हा गोलाकार, चौकोणी, षटकोणी किंवा अष्टकोणी जसा निर्माण केला तसा आढळतो. त्या खालचा तळापर्यंतचा भाग कोणत्याही आकाराचा असू शकतो. आडाची खोली कमीतकमी १० ते २० फुट आणि जास्तीत जास्त ६० फुटापर्यंत आढळते. विशेषतः आडाची खोली ही तेथील भुगर्भातील

पाणीपातळीवर अवलंबून असते. अशा आडातून पाणी दोर आणि पोवराच्या साहयाने काढले जात असे. जमीनीच्या पृष्ठभागापासून वरचा भाग दगडाच्या साहयाने बांधकाम करून जवळपास ३ ते ४ फुटापर्यंत उंच कठडे केले जात असे. कारण पशु, प्राणी किंवा लहान मुलाच्या जिवीत हानीच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने असा उंच कठडा बांधणे आवश्यक होते असे आड या नगराशिवाय नांदेड जिल्ह्यात बिलोली, कंधार, मुखेड, माहुर, अर्धापुर आणि मुगट येथे यादव कालीन आड पहावयास मिळतात.

२) बारव (बारवविहीर) :- बारव किंवा बारवविहीर हा जलव्यवस्थापनाचा आणि जलस्थापत्याचा प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील दुसरा महत्वाचा प्रकार आहे. आकाराने आडाच्या तुलनेत बारव ही मोठी असते. बारव ही मोठी असते. बारव विहीरीची खोली ही तेथील भुगर्भातील पाण्याच्या पातळीवर अवलंबून असते आणि बारवचे बांधकाम तेथील जमीनीच्या भुगर्भातील दगडाच्या स्थारावर आणि प्रकारावर अवलंबून असते. सहजासहजी बारव ह्या चौकोणी आकाराच्याच असतात. क्वचित प्रसंगी त्या आयात आकार व अष्टकोणी आकाराच्या आढळतात. कुप (आड) या जलस्थापत्यास आत उतरण्यासाठी पायऱ्या नसतात तर बारवेस आत उतरण्यासाठी किंवा प्रवेश करण्यासाठी प्रवेशद्वार आणि पायऱ्या असतात. अशा बारवांना एक प्रवेशद्वार किंवा बारवेच्या चारही बाजूने चार प्रवेशद्वार असतात.

हिमायतनगर (वाढोणा) या नगरात आज दोन बारव विहीरी चांगल्या स्थितीत पहावयास मिळतात. तर दोन बारव केवळ भग्न अवशेष दृष्टीस पडतात. या नगरातील श्री परमेश्वर मंदिर देवस्थान हे जिल्ह्यातील एक पर्यटनस्थळ आहे. या मंदिराच्या प्रांगणात एक भव्य अशी बारव आहे. ही बारव चौकोणी असून एक प्रवेशद्वार असलेली बारव होती, परंतु या बारवेत आज बदल करून बारवेचे प्रवेशद्वार बांधकामाच्या साहयाने बंद केलेले आहे. त्यामुळे ही बारव बारवविहीर समान दिसत नाही. या बारवेची खोली साधारणपणे ५० फुट खोल आहे. २० x २० फुट रुंद आहे. ही बारव कल्याणीच्या चालुक्य काळात बांधण्यात आली असावी व पुढे यादव कालखंडात या बारवेचा जिर्णोध्दार केला असावा. कारण या ठिकाणी कल्याणीच्या चालुक्य कालखंडातील एक मंदिर आहे आणि देवगिरीच्या यादव काळातील एक मंदिर आहे. यादव घराण्याच्यापुर्वी कल्याणीच्या चालुक्यांची सत्ता होती. त्या काळातील मंदिर आहे याचा अर्थ ते मंदिर बांधकाम करित असतांनाच येथील बारवेची निर्मिती झाली असावी. त्यानंतर यादवकालीन श्री परमेश्वर मंदिर बांधकाम करत असताना या बारवेत काही बदल केला असावा किंवा बारवेचा जिर्णोध्दार केला असावा. अशा या बारवेतील पाण्याचा वापर आज पिण्याच्या पाण्यासाठी केला जात नाही. परंतु काही वर्षांपुर्वी या नगरातील आणि बारवेच्या परिसरातील

लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याचे ते प्रमुख जलस्त्रोत होते.

हिमायतनगर (वाढोणा) या नगरामध्ये न्यायालयाच्या पाठीमागे यादव कालखंडातील एक बारव आहे. ही बारव ३२ x ३२ चौरस फुट आकाराची असून तिची खोली २८ फुट आहे. ही एक प्रवेशद्वार असलेली बारव असून ती पुर्वाभिमुख आहे. या प्रवेशद्वारातून बारवेत खाली उतरण्यासाठी प्रथम १० ते १२ पायऱ्या उतराव्या लागतात नंतर उजव्या बाजूस असलेल्या कमानीतून खाली काही पायऱ्या उतरल्यानंतर पाण्यापर्यंत पोहचता येते. विशेषतः याच बारवेत खाली उतरत असताना बारवेच्या उजव्या बाजुकडील भिंतीवर यादव काळानंतरचा एक शिलालेख आहे. हा शिलालेख बृम्ही लिपित असून त्याची भाषा मराठी आहे. **धोंडू शिवराम पाटील शके १३१०** असा एक ओळीचा शिलालेख आहे.

येथील नगरात पोलीस स्टेशनच्या लगत पूर्वेस एक भव्य स्वरूपाची भग्न स्थितीत एक बारव असून ती ४० x ४० चौरस फुट आकाराची आहे. याही बारवेस एक प्रवेशद्वार कमाणीसहीत पहावयास मिळते. तसेच नगराच्या पश्चिमेस एका बारवेचे केवळ भग्न अवशेष पहावयास मिळतात. या सर्व बारवांच्या अवशेषापासून या नगराचे जलस्त्रोत हे हयाच बारव आणि आड असावेत.

निष्कर्ष :-आज अंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा विचार करता आपल्या देशाच्या लोकसंख्येत झपाटयाने वाढ होऊन ती जगात दुसऱ्या क्रमांकाची झालेली आहे. त्या तुलनेत आपल्या देशातील जलस्थापत्य किंवा

जलस्त्रोत मध्ये वाढ झालेली दिसून येत नाही. त्यामुळे भविष्यात पाण्याचा प्रश्न गंभीर होईल याच पार्श्वभूमीवर स्थानिक पातळीवर जलव्यवस्थापन आणि जलस्थापत्याचा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की, प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात हिमायतनगर (वाढोणा) हे स्थळ पाण्याच्या बाबत स्वयंपूर्ण होते किंवा पाण्याचे दुरभिक्ष अजिबात नव्हते. कारण येथील जलस्थापत्य बारव, आड, विहीर पाहिले असता तत्कालिन पाण्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णतेची ते आजही साक्ष देतांना दिसतात.

आज या नगरात पाण्याचे मोठे दुरभिक्ष जाणवते. भू-गर्भातील पाण्याची पातळी मोठ्या प्रमाणात खोल गेली आहे. जवळपास ५०० फुटापर्यंत कुंपनलिकेला पाणी लागत नाही. काही कुंपनलिकेला लागले तर जवळील आड, बारव, विहीरी कोरड्या पडल्या आहेत. या सर्व परिस्थितीला मानव हा प्राणी कारणीभूत आहे. पाण्याशिवाय पृथ्वीतलावर कोणतीच जिवसृष्टी जिवंत राहू शकत नाही. परंतु सर्व प्राणीमात्रात बुद्धीमान असणाऱ्या मानव प्राण्याने पृथ्वीवरील आणि पृथ्वीच्या पोटातील पाण्याचा अयोग्य पध्दतीने वापर केला आणि करत आहे. पृथ्वीवरील आणि पृथ्वीच्या पोटातील पाणी घेणे आहे. आपण ज्याच्याकडून काही घेतो त्याला काही परत केले नाही तर ते कधीनाकधी संपणार आणि नष्ट होणार. त्यासाठी प्राचीन, मध्ययुगीन कालखंडातील जलव्यवस्थापनाचा आणि जलस्थापत्याचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेऊन मानवाने त्या पध्दतीने विचारपूर्वक पाऊले उचलल्यास भविष्यात येणाऱ्या भयावह संकटावर मात करू शकतो.

- संदर्भसूची :-
- १) डॉ. कठारं अनिल व प्रा. साखरे विजया, भारतीय जलसंस्कृतीचा इतिहास, कंधार, कल्पना प्रकाशन, कंधार जाने.-२००८.
  - २) डॉ. देशपांडे सु.र., भारतीय शिल्प वैभव, पुणे महता पब्लिकेशन हाऊस, सदाशिवपेठ पुणे जाने.-२००५.
  - ३) विजय नाहटा (मुख्य संपा.), लोकराज्य, पाणी आणि आपण माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय मंत्रालय मुंबई - ३ अंक ऑगस्ट २०११.
  - ४) डॉ. रा.श्री. मोरवंचीकर, भारतीय जलसंस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व) २००६.
  - ५) डॉ. अरविंद सोनटक्के व डॉ. शिवाजी पवार (संपा.) प्रादेशिक ऐतिहासिक वारसा, अनुराधा पब्लिकेशन्स, सिडको नांदेड ऑक्टोबर - २०१२.
  - ६) प्रा. कदम डी.के. मराठवाड्यातील जलव्यवस्थापन व जल साक्षरता एक अभ्यास अप्रकाशित लघु शोध प्रकल्प स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ नांदेड २०१०-११
  - ७) शिरकांडे रा. पि. व वराडे सु. भि., पाणीच पाणी, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद.